

TÜRK MƏNŞƏLİ ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİ İLƏ DÜZƏLƏN İSMİ VƏ FEİLİ SÖZ YARADICILIĞI

Araşdırma zamanı morfoloji yolla söz yaradıcılığının mənzərəsinə “Şühadənəmə”dən verilmiş aşağıdakı mətnə nəzər salaq: Oğlanlar haman ki bu sözləri eşitdilər, əyağdən düşüb h u ş s i z yatdılar. Əyyuhal-qazi bu nə xəbər idi d i l s u z. O sizi Mədinəyə y e t ü r s ü n. Belələrinə *b a ğ l a t d i*. İraqeyn dərvazəsinün d i ş x a r ı s ı n d a bir karvan var imiş və Məkkəyə varurlar. Bunları apar və k a r v a n l u l a r d a n bir kişi tap ki, səlah sirəti andan zahir ola. Əsəd həm ol q ə r a n g u l u (qaranlıqlı) gecədə anları götürüb İraqeyn dərvazəsindən d i ş x a r ı apardı. Qəzadə həm ol səatdə karvan köşmüş idilər və karvanun q a r a l ı ğ ı irəğdən g ö z ü k ü r idi (Şühəd. XVI. 358).

Kursivlə verilmiş bu mətnə 9 söz törəmişdir. Amma bu səhifədə olan mürəkkəb sözləri seçmədik.

Qeyd edə bilərik ki, əksər abidələrin dilində *-ç⁴*, *-lıq⁴* şəkilçiləri ilə isim düzəldilmişdir.

-ç⁴ şəkilçisi. Həmin şəkilçi ilə “*insan*” məfhumu ifadə edən sözlər (həmin işi görən şəxs, müəyyən siyasi və sosial ideya və məfkurənin davamçısı bir şeyə meyil göstərən, əsasın mənası ilə əlaqədar olan durumda müvəqəti olanı bildirən isim) yaradılır. “Hər hansı bir işdə fəaliyyət göstərəninin adı *-çi* (kişi) ilədir” (Kononov A.N). O dövrdə *pinəçi*, *damgaçı*, *qoyçu* (qoyunçu), *dəmirçi*, *dəmirçi bəkiçi*, *qapıçı* və s. sözlər, göründüyü kimi, insan peşəsi, fəaliyyətini əks etdirir.

-ç⁴: *bəkiçi*- gözətçi mənasında (Nə kim *bəkiçi* qulun var idi, qırmış (DƏH.XIII. 82), *avçı* (Varıb dağda bulur *avşı* yigitlər (DƏH. XIII.74); Andan sonra Qeys bin Mənbe *avçı* əslan kimi və dağlı qəplən tək meydanə qədəm basub, bir rəcəz bünyad eylədi kim, mə'nisi budur. (Şühəd. XVI.249 a); Əlqissə, çün xəlgün dili Züleyxanun ırzında uzandı və hər tərəfdən məlamət qapısı anun yüzünə açıldı, *dəmirçiyi* çağırub dedi: (Şühəd. XVI.38 b); Bəs *dəmirçi* zəncir və bəndi düzəldüb gətirdi və Yusifün əlinə və əyağına qoydı. (Şühəd. XVI.39a); *Dəmirçi* Pırə Camal dedi kim, Şeyx Səfiəddin bir qatla Şeyx Zahidün hüzurinə varmağ əzm eylədi kim, dəstbusinə müşərrəfolsun. (Şəfi.XVI.96)

Bu şəkilçi “əgər” şərt başlayıcısına artırılaraq arxaik forma yaratmışdır: Əgərçi nəqd idi vəchi (Bürhan. XIV. 32); G ə r ç i formasında da müşahidə olunur: Gərçi qəza durur anın eşqi bu dəlü köñülə. (Bürhan. XIV. 32)

-lıq şəkilçisi: Tarixən həmin morfoloji göstərici ilə mücərrəd semantikaya malik isimlər (predmetin çox miqdarda toplandığı yeri bildirən isimlər, kökün bildirdiyi mənə ilə əlaqədar olan əşyaların adlarını bildirən isimlər; məşğuliyyət, peşə və vəziyyət bildirən isimlər; xüsusiyyət, keyfiyyət kimi mücərrəd anlayışlar bildirən isimlər və s.) yaradılmışdır. məs: *ərlik*, *aşlıq*: Hər bir kişi dünyada *ərlikdə* n edər də, və (Bürhan. XIV. 30); *aşlıq*,

-lıq⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə konkret və mücərrəd məzmunlu isimlər yaradılmışdır. Şəkilçi dövrün abidələrinin dilində *liğ* şəklində *dustliğ* (dostluq), *heyrtlilic* (*heyrtlilik*), *günilik* (paxıllıq, qısqanclıq, həsəd)

Və müqərrərdür ki, məhəbbət qədərincə mihnət yetər və bəla *dustliğ* mərtəbəsində nazil olur. Hər kim *dustliğ* yolunda özgülərdən ilərüdür, qamu kimsədən artuğ nəsibi mihnət ilə qəm və qayğudur. (Şühəd. XVI. 1 a); Hər yerdə ki, məhəbbət binasını qoyubdurlar, mihnətdən bir qapu anı açubdurlar. Və hər meydana ki, *dustliğ* ələmi durğuzubdurlar, bəlalər qoşunu anı mü-lazim eyləyübdürlər. (Şühəd. XVI. 1 a); *heyrtlilic* (*heyrtlilik*): Yə'qub öz uşaqlarına bədrəqəlik eyləyə, hər kim ol halı görər idi, *heyrtlilic* dənizində qalub, təəccüb edər idi və işün həqiqətindən bixəbər idi. (Şühəd. XVI.25 b); Müslimə yariliğ qılmadı, ta zarilik ilən şəhid eylədilər. (Şühəd.XVI.217 a); Ey İmam Hüseyn, hər ki səndən e'raz eyləyə və sa-ğa yariliğ etməyə, anun cəhəndə hiç nəsibi yoxdur. Ey İmam Hüseyn, hər ki səndən e'raz eyləyə və sa-ğa yariliğ etməyə, anun cəhəndə hiç nəsibi yoxdur. (Şühəd. XVI.166 a); *günilik* (paxıllıq, qısqanclıq, həsəd) Yusifi yerə urdılar ki, sənün gəvdən yükini xacənədək çəkəlim və *günilik* şərbəti xacənədək içəlim?! (Şühəd. XVI.27b); Qərdaşlarınun həsəd tozu munda ötrü köñül güzgülərinə qonmuş idi və günilik rəqəmi köküsləri lövhinə nəqş olmuş idi, ta ol vəqt ki, Yusif (ə) düşdə gördi ki, Gün ilə Ay on bir yulduz ilən gögdən enüb anı səcdə eylədilər. (Şühəd.XVI.25 a); İmdi bir böyüklük eylə və *kiçiliğimə* rəhm et (Şühəd. XVI. 28b); Ey Səhl, Zülcəlalun böyüklüğü həqqi için ki, bir qətrə ki, mənüm fərzəndi-dilbəndüm müsibətinə tökdün, zayə olmaz və ol ağlamağ ki, bu gün səndən zahir oldı... (Şühəd. XVI.23b) *eyilik*, *kindarlıq*, *bahadırılıq*, *bəzirganlıq* Bahadırılıq yolunda key bəlasır (DƏH.XIII. 16); Bəzirganlıq çərinin nə işidir? (DƏH.XIII.29)

-lik⁴ şəkilçisi ilə sifət də düzəlir, amma qeyri-məhsuldardır. “*Yazlıq*, *donluq*” sözlərini misal gətirmək olar. Digər nümunə: Ya Fatimə, bu vəqə *kiçiliğdə* və *yigitlikdə* olmayacaqdır, bəl-kə bir gün olacaqdır ki, nə mən olam və nə sən və nə atası Əli və nə qərdaşı Həsən. (Şühəd. XVI. 301);

Feil düzəldən şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığı

Qıpçaq elementli *-ğan* şəkilçisi:

Şol quş ki, t u t ğ a n quşını azad qılır.

Sanma ki, dünyada ol azad a ad qılır (Bürhan.XIV. 19);

-ğan bu dövrdə də söz yaradıcılığı vasitəsi olaraq çıxış etmişdir. Orxon abidələrinin dilində *-ğan* Kapağan, (şəxs adı), tabışğan (dovşan), korğan (qala), yarğan (hərbi rütbə) adlarına əmələ gətirmişdir. (1. 170-173)

-ğu, *-gü* şəkilçisi: *urungu* (döyüşçü), *bilgi*, *cağı* (dəryaz), *karangu* (qaranlıq), *karağu* (qarovul) və s. Həmin şəkilçili sözlərdə vaciblik, mümkünlük xüsusiyyəti vardır.

⁴¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

V.Məmmədov yazır ki, “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” poemasının tarixilik baxımdan diqqəti çəkən leksik şəkilçilər sistemi bu qədim məsnəvinin derivotoloji fondu əsasında dövrün söz yaradıcılığı prosesi barədə müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir”. (2-71)

Lakin qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilinin qədim morfoloji quruluşunu meydana çıxarmaqdan ötrü abidələrin mətnləri kifayət edir.

-*laq*²: çəpəlaq (şapəlaq): Qərdaşlarınun hər birisinə ki varur idi, bir *çəpəlaq* anuñ yüzünə urar idi və hər kimünj ətəginə yapışur idi, yaqəsini dutub irağə salur idi. (*Şühəd.XVI.28 b*); Əmma Yə'qub xanda idi kim, öz əziz fərzəndini görə idi, yeri-məkdən əyağı qabarub, *çəpəlaqdən* yüzi ufanmış. (*Şühəd.XVI.29 a*); Ruil anuñ sözünə iltifat etməyüb yüzünə bir *çəpəlaq* urdı ki, bən əfşə yaprağı tək qarardı. (*Şühəd.XVI.28 b*);

-*ça*, -*çə* şəkilçisi: külçə, yelçə və s.

-*çıq*² şəkilçisi: qolçıq, sançıq və s.

-*cığaz*⁴ şəkilçisi: qızcıqaz, uşaqcıqaz və s.

-*ciləy* şəkilçisi: *sənciləyin* (sənin kimi)

Dəhri-zaman içində heç bulmadı kimsə bir dəxi, *Sənciləyin*, bu lütf ilə dəhri-zamanmısan, nəsen? (*Nəsimi.XIV.I.166*); Aləmdə bu gün *sənciləyin* yar kimin var? Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var? (*Nəsimi.XIV.I.193*); Dəxi ayıtdı: “Ya əxəl-ərəb, sizün çəriñüzdə dəxi *sənciləyin* fəsihül-lisan və cəriyyül-qəlb ki, sənün kibi gərimindən qorqmaz kişilər varmıdır?”-dedi. (*Fütüh. XIV. 250b*); Bunları dəxi *sənciləyin* dinlərindən usandurmayasın”, -dedilər. Rumas durub şəhrə girdi. (*Fütüh. XIV. 23 a*);

Sənciləyin müqtədadan yüz heyf və sən kimi imamdan yüz dərığ. (*Şühəd.XVI.136 b*)

-*an*, -*ən* şəkilçisi:

Varıb qız *donanıb* gəldi oturdu. (DƏH.XIII. 42); *Nagahan* düşdə görər ki, on qurt Yusifi atası qucağından qapdılar (*Şühəd.XVI. 75*); *Donanırdı* ol işə qəz gəlirdi (DƏH:42);

-*ma*, -*mə* şəkilçisi:

Dildar ilə xoş ol və zəmanəyə qalmağıl,

Dutma hesaba hər nə ki, piri-xərəf qıla. (*Bürhan. XIV. 42*)

Bəqası yox bu cəhanun fənada dutma məqam,

Tur İmdi, saqi, tolu ver əlümə camı müdam. (*Bürhan. XIV. 135*)

Rəhmanı dəxi unutmayaydun,

Bir göz nəfəsi-yəmani görsən. (*Bürhan. XIV. 129*); Ey valide, sən haman xeyir-duadan unutma”, -dedi. (*Bürhan. XIV. 318b*);

Ya Rəsulullah, andan bunu umaram ki, Qiyamət günü mənüm əlumi duta və mənə unutmaya. (*Şühəd.XVI. 148*)

-*ma*, -*mə* şəkilçisi ilə feil vasitəsilə sifət də əmələ gəlmişdir. Məs.: örmə saçlı, burma qoçlar və s.

-*qu* şəkilçisi: Bu vəqienün qorxu-sindən uyqudən oyandı, sordı kim, Yusif xandadır? (*Şühəd.XVI. 26 b*)

-*dur* şəkilçisi: Bu zəifənün bağıri hicran odu ilə yandurməyəsen. (*Şühəd. XVI. 27 a*); Ey Tağrının Nəbisi, gögdən bir ildurum çaqub bağının bi-tün yemişlü ağacları yandurdu. (*Şühəd. XVI. 45 a*)

-*sız*⁴ şəkilçisi:

Məgər bu kişiler xırsızımı ola,

Anıñ için düşüb gedər bu yola? (DƏH.XIII. 29);

Cəvahir mədəni gəncə sataşdı, Dirəksüz bir gülü gülzara düşdi. (DƏH.XIII. 86)

Bu cəfakar-lar Fərat suyinin qırağında itləri sirab edüb, imamət bişənün aslanza-dələre su verməyüb, *susizliqdən* cigərləri yandurur idilər. (*Şühəd. XVI. 29a*); Sən sunuñ susizligisən və biz qanun *susizligi*üz (*Şühəd.XVI. 29a*); Və ol məhəldə *susizliqdən* Yusifün ağzı və dili və əngəgi lələtək atəşbar olmuş idi və gözünün hədəqəsi suyə dəgmiş nərgis kimi *taqətsiz* olub ahü naləyə düşdi. (*Şühəd. XVI. 29a*)

-*la*² şəkilçisi: Bu şəkilçi az məhsuldardır. Zərf olaraq *tañla*, *dañla* sözlərinin tərkibində rast gəlirik. Sabah, səhərişi, dan yeri ağararkən, gün doğarkən anlamını verir. Həmin şəkilçi *ol*, *elə* köməkçi feliləri ilə qohumdur:

Səfər əzminə belün *bağladuñ*, yol üsnə durmuşdur, Gözüüm yaşı ki, yoluñ *bağlaya*, getmə Xuday üçün. (*Şühəd. XVI. 25b*); Ey Yusif, əgər müyəssər ola idi, seni çignüm ilən götürüb aparurdum və gətürürdüm, əmma atañ zəif və *qocaləyübdür* və sənün didaruña müntəzir. (*Şühəd.XVI. 26 b*); Kim bilür kim, *dañla* başımıza nə yazubdurlar və halü-miz ağacı təqdir əli ilən hanğı vadidə əkübdürlər? (*Şühəd.XVI.26 a*); *Dañlası* həm ol cəməət həm ol məhəl-də cəm' oldılar və mən anlar ilən bilə idim. (*Şühəd.XVI.55 b*); *Dañlası* Şeyx Səfiəddin bu hekayəti şəhərin daruğasına ərz etdi. (*ŞSəfi.XVI.92*); *Dañlası* bostançı bağçaya vardı, bağçanı eylə saf-pak gördi kim, sağına idün kim, hərgiz munda nəstə bitməyübdür. (*ŞSəfi.XVI.98*); Ya Bin Rəsulullah, sənün *eşqünlə* din mə'rəkəsinə gəldük və həm ol şərt ilən axirət meydanına vardük. (*Şühəd. XVI.277a*); Sənün *mehrünlə* toprağə girərəm, Sənün *eşqünlə* toprafdan çıxarm (*Şühəd.XVI.26 b*); Qəza öz işini *işlədi* və qədər Yusifün fəraqi ilən köñlümüzdən tütün çıxardı. (*Şühəd.XVI.27a*); Nagah həzrət Şeyxün (q.s.) qeyrət nəzəri *işlədi* və Hüdyənün gözi görməz olub kor oldı və özgülər anuñ əlini dutub gəzdürürlərdi. (*ŞSəfi.XVI.290*); Bir qəra əqrəb Tağrı buyruğindən ol məl'unuñ ərkəklik alətini *dişlədi*. (*Şühəd.XVI.222a*); Bəs, İmam Hüseyn (ə) səcdeyi-şükr əda qılub baş götürdi və qatı avaz ilən *əylə* ki iki ləşkər eşitdilər, dedi: (*Şühəd.XVI.221b*); Qaçar ilən anı yoluxub bir cidə əñsəsinə *əylə* yetürdi ki, cidənün cəbri anuñ köksindən çıqdı. (*Şühəd.XVI.231b*); Bu çağ ki Yezidün köşkində idilər, bir gecə bu qız düşdə gördi ki, atası anı qucağlayubdur. (*Şühəd.XVI.328b*) ; Yə'qub hiç hangısına iltifat etməyüb, Yusifi *qucağlayub*, yüzini anuñ yüzünə qoydı. (*Şühəd.XVI.26b*) . Ol dəxi həzrət Şeyxi *qucağlayub*, ol başmağlu əli həzrət Şeyxün arxasına apardı. (*ŞSəfi.XVI.673*);

-lar² şəkilçisi:

Zinhar, zinhar ki, gecə yazıda *əglənməyəsən* və atanın könlü çəhrəsi fəraq dırnağı ilə məcrul eyləməyəsən. (*Şühəd.XVI.26 a*); Ol qədr *əgləndi* ki, əvvəlki səcdə əda qıldı. (*Şühəd.XVI.134 a*); Mən dedim: Ol Siyahkəmərdə *əgləndi*. (*Şühəd.XVI.134 b*); Şeyxün peyğəmi Pəhləvan Məhəmmədə yetürmək üçün *əgləndi*. (*Şəfi.XVI.590*):

-laş² şəkilçisi:söyləş, xəbərleş, ögləş (məsləhətləşmək): Atası gördi kim, Yusif ilə *söyləşməkdə* idi. (*Şühəd.XVI.27a*);

-t,-ət şəkilçisi. Məs.: *gözə+t, t o n a+t, a r t+t v ə s*.

İmən olalı yenə gözündən müşəwəşəm,

Qurtar, bəgüm, bu əmnü amandan bəni gözət. (*Bürhan.XIV.107*);

Belün ilə tənüm sanasın saç qılı durur,

Ayağın öpərem ki, miyandan bəni gözət. (*Bürhan.XIV.107*);

İraqın əhlidən əsla vəfa *gözətmir* siz,

Ki, kufi adəmidə yoxdurur vəfa hərgiz. (*Şühəd.XVI.202 a*)

İmam Hüseyn (ə.) anı çağırdı və ağzından və dodaqlarından toprağ *arutdı* və həzrət Rəsulullahın üzüğü anın ağzına qoydı, ta əmri və susizliyi təskin tapdı. (*Şühəd.XVI.282 a*); Şeyx İbrahimə buyurdu ki, bu panbuğ məzrəsi zəğəl xaşakından *arut* və yaramaz bitmişləri qopar. (*Şəfi. XVI.516*); Amma həman kim üzük anın barmağından aldı və kölni xəti nəfsün həvasından *arutdı* və xəti öz təsərrüfinə çəkdi və iblisi sürdi, xudaypərust oldu. (*Şəfi. XVI.359*)

-sa,-sə şəkilçisi: su+sa, qərib+sə.

-al,-əl (l) şəkilçisi: *yucal, buçal*

-da şəkilçisi:

Müşəri oldu Zühəl *sevdasına* zülfeyninün,

Dedüm otur aşağı eşqində bir keyvanısm. (*Bürhan.XVI, 148*); Saçın *sevdasına* düşdüm dəliyəm, Bana şimdən geri sən tutmağıl dəq. (*Bürhan.XVI, 199*);

Yə'qubun könlindən gicərlər və Yusifün *sevdası* atasının başından bərtərəf eyləyələr. (*Şühəd.XVI.25 a*); Köksimün qəmkədəsinün sakini sənün vüsəlin *sevdası* olacəqdür. (*Şühəd.XVI.26 b*); Həman anı görincə *sevdası* odu könlümdə savdı. (*Şəfi.XVI.665*);

-əsi şəkilçisi: Və *geyəsildən* bir pələs ilə qənaət eyləyüb, yeməklərdən bir quru əkməgi bəgənmiş idi. (*Şühəd.XVI.46b*); İmam Hüseynün qanə bulaşmış *geyəsilerin* baxərəm, könlüm xərab olur". (*Şühəd.XVI.49 a*); Həzrət Şeyx Zahidün əlində tövbə qıldı və anların kisvətin geyüb, öz *geyəsileri* bıraxdı. (*Şəfi. XVI. 74*); Çün anlar ötdilər, həzrət Şeyx *geyasini* suya qoyub yadı. (*Şəfi. XVI. 63*);

-gə şəkilçisi:

Qatılığ çağında anın *kölgəsində* tapdılar,

Canı tapşurmağda susızlar kimi abi-həyat. (*Şəfi.XVI.243*)

Eylə şahın *kölgəsində* eymənüz afatdən,

Hər kim anı sığınur, qalır həmişə sağəsən. (*Şəfi.XVI.564*)

Bir yerdə cida-mun küpi batdurdum və qalxanım anı asub, *kölgəsində* oturdum. (*Şühəd.XVI.128 a*); Bir zəmandan sonra qayıdub, təharət alınmış ol qalxanın *kölgəsində* oturdu. (*Şühəd.XVI.128 a*);

Bəni sana sayma *əgər səndən özgə*,

Dəxi bir yasağa dəxi hiç yasandım. (*Bürhan.XIV.214*): Eşqindən *özgəyə* bən yüzümi sürməyəyüm,

Ay yüzündən *özgə* xubi görəyüm, görməyəyüm. (*Bürhan.XIV.230*); Tanrının yolunda mö'mini ki, hərgiz vahid mə'buddən *özgə* bir pərəstis eyləməz. (*Şühəd.XVI.133b*); Ya Rəsulullah, kimsə səndən *özgə* gög ilə yerün zinəti olası ola? (*Şühəd.XVI.156b*); Dəxi dedim, *özgə* məclisdə izhar edəyim. (*Şəfi.XVI.567*)

Piranesər başımni itlərinə çəkübmen,

Qapımdə ağ səqqalum *süptürgə* eyləyübmən. (*Şühəd.XVI.254a*);

Müxəddəratı-əfayif kim, anların eşiqinə

Beheştlər varı saçlarını *süptürgə* qılırlar. (*Şühəd.XVI.304 b*); Hala sən varub öz çarəni bul kim, dünyadan böylə çıxasan kim, *süptürgə* ilə gövdəni yığışduralar. (*Şəfi.XVI.186*); Neçə gündən sonra böylə vəqə oldı ki, ə'zaları ayrı-ayrı bir-birindən töküldü və *süptürgə* ilə süpürüb kürək ilə cəm etdilər və tabut içinə salub yerün altına gömdürdilər. (*Şəfi.XVI.186*);

-l⁴ şəkilçisi: Bu şəkilçi əsasən sifət yaratsa da, isim əmələ gətirmə xüsusiyyətinə də malikdir. Həmin göstərişi məkan adlarına (xüsusi və ümumi isimlərə) qoşulub şəxsin haradan olduğunu bildirən isim formalaşdır.

Məs.: bağdadlı, sofulu:

Can ləbünün qanma dilər ki, qana-qana qan,

Necə sən *qanlı* yürəgümün qanına qanasın. (*Bürhan.XVI. 452*)

-l⁴ şəkilçisi ilə əlamət və keyfiyyətin şəxsə aid keyfiyyətləri ifadə olunur:

Qumaş düzdü Kırmda *dürlü*, əlvən, Nə *dürlü* hiylə edər ol nətəvan. (*DƏH.XIII.38*);

Həzaran *dürlü* əndişə edirdi, Müdam fikri həramiyə gedərdi. (*DƏH.XIII.49*); Bu dərdə dəvə könlüm isdəməz anıncün ki, Bulmuşdur anın dərdin yüz *dürlü* dəvə ilə. (*Bürhan.XIV.631*) Yürəgi qan edübən gözünü oxır könlüm, Bu nə *dürlü* çin olur ki, qana gəlməz, nə deyüm? (*Bürhan.XIV.601*); Ey Nəsimi, *dürlü-dürlü* dərdlər ol canındadır, Bir eşik yastana gör kim, dərdinə dərman bitər. (*Nəsimi.XIV.II. 22*); Mövc ilə, eşq ilə canım *dürlü-dürlü* dür saçar, Bu giransız eşq ilə dəryayi-ümman

gəlmişəm. (*Nəsimi.XIV.II. 24*); Qana dönsün bü köñül, ya Rəb, aparmış səbrimi, Arizu eylər o hər dəm başqa *dürlü* dilruba. (*Füzuli.XVI. III, 182*); Bəsləməkdən gözü hər *dürlü* ciyər qanı ilə, Təkcə seyri-güli-rüxsari-nigar idi qərəz. (*Füzuli.XVI. III, 231*); Çün uşaqları malı ilən varı həlak olub getdi, neçə *türlü* sayrılığ və bəla anı yüz qoydılar. (*Şühəd.XVI.45a*); Yezid çaxır içər və *dürlü-dürlü* yaman əməllər andan zahir olur. (*Şühəd.XVI.160 b*); Və ol qeyrətdən bu zəhmətə uğrayubəm və hal ol kim yüz minə yaxın xəlifələr ilə müridlərim var idi və hər yandan *dürlü-dürlü* nemətlər gətürüb təqərrüb edərtilər. (*Şəfi.XVI.332*); Dedilər gəldi bir kişi *əbali*, Durur qapuda bilməziz nə halı? (*DƏH.XIII. 76*); Güləndam aydır: ey şöhrəti-afaq, Əgər *suclu* isəm sən tanıya bax. (*DƏH.XIII. 62*);

-*sız*⁴ şəkilçisi: Həm bu, həm də yuxarıdakı şəkilçi sözün leksik məzmununa aid əlamət, keyfiyyət və mənsubiyyətin varlığını və ya yoxluğunu ifadə edir. Fonetik variantları danışiq dilinə uyğundur. Bu uyğunluq oguz qrupu türk dillərində də indi də müşahidə olunur. Belə ki, “bu şəkilçinin ilk samiti assimilyasiyaya uğrayıb qağauz dilində “*n*”, türkmən dilində “*r*” səsinə çevrildiyindən həmin dillərdə -*ni*,-*ni*,-*nu*,-*nü* və -*ri*,-*ri* variantları da vardır. Məs.: qarrı, bişimni, kannı və s. İraq yerə səni verir olursam, Bənə (bir) dərddürür *sənsiz* olursam. (*DƏH.XIII.51*); Nə'im edən cahimi sənün ilə, Cahim edər bana *sənsiz* nə'im. (*Bürhan.XIV.35*); Canü cahanı *sənsiz* neylər mühübbi-sadiq, Ey aşiqin həyatı, həm canü həm cahansan. (*Nəsimi.XIV. II, 74*); Düşmüşəm bir şalə *sənsiz* natəvanü zar olub Kim, əcəl yanımdan ayrılmaz mana qəmşar olub. (*Kişvəri.XV.16*)

– Ey ata, hərgiz olmasun ki, *sənsizin* bu dünyada qalam. (*Şühəd.XVI.280 b*);

Vida'ün, ey oğul, qılmək çətin işdür maña, billah,

Əgər *sənsiz* həyat abı içəm, nişdür maña, billah. (*Şühəd.XVI. 27b*); *Vəfasız* dünyanın mehrin gedir köñlündən, aldanma, Ki, dünya əhlinə hərgiz müti' olmaz dedim uş bil. (*Nəsimi.XIV. II, 106*); Gərçi atasıdır cəfa aşiqə şol *vəfasızın*,

Can ilə istər, ey köñül, aşiq anın atasını. (*Nəsimi.XIV. II, 47*);

Vəh ki, bir namehriban dildarı sevdim aqibət, Munca gəzdüm, bir *vəfasız* yarı sevdim aqibət. (*Kişvəri.XV.18*); Çün sənünlən müləqat eyləyəm, anların *vəfasızlığı* və düşmənliyi ilən cəfaları qulluğundə ərş edəyəm. (*Şühəd.XVI. 161b*); (3 -25)

-*ağ* şəkilçisi: Hər ağacə ki, yaxınlaşur idilər, ol ağac anlardan *irağ* olur idi. (*Şühəd.XVI. 6b*); Və iza vəqə'ət bəliyyətin fəstəizu billah – “əgər bir bələdə qalasan və afiyət səndən *irağ* ola. (*Şühəd. XVI.26b*); Köñül kəndüyə qullab ilən götürdi saçı, *İrağa* atmağ için qaşı yaya saldı bəni. (*Bürhan. XIV.28*); Nigara, necə ki, *irağ* isən bini ana dur, - Ki, sən nərədə olursan yönümüz ol yanadır. (*Bürhan. XIV.136*); Ey həqdən *irağ* olan əzazil, Gər div degilsən, adəmi bil! (*Nəsimi. XIV.252*); Və necə kimsə öz yurəkparəsi için qayğulu olmasun, ç *uşaq* bir üzvdür ata ilə ananın ə'zalərindən və çün üzv andan kəsilə, külli qəm və məlal baqi ə'zayə yetər. (*Şühəd. XVI.74b*); Aya hiç *uşaq* bəylə aləmdə var ola ki, bizüz? *Şühəd. XVI.106 a*)

-*ş*,-*əş* şəkilçisi: Şu rəsmə kim, qılırdı ahü əfğan, Gözündən *yaş* yerinə dökülür qan. (*DƏH.XIII.66*); Yox xəyalı dəmbədəm gözlərimin sarayına, Ab kimi rəvan gəlür, *yaş* kimi rəvan gedər. (*Nəsimi. XIV. II, 131*); Ziyadoğlunun gözündən ixtiyarsız *yaş* axdı və məclis əhli hər kim anı gördi, ağlamağa düşdi. (*Şühəd.XVI. 194b*); Nagah oyanub gözlərindən *yaş* axar idi. (*Şühəd.XVI. 208 a*); Zehi dövlət bu göz buldı iki şah, *Günəş* qoynuna girdi ol yüzü mah. (*DƏH.XIII.86*); Ta bilələr ki, az imiş aləmə feyzin, ey *günəş*, Yerdəvu gökdə göstərər mehri-rüxün ziyasını. (*Nəsimi.XIV. II, 47*); Bəli, bu surət ilən ol müxəddəratı aparməg anlarə ihanət səbəbi idi, zira kim ol iffət və təhərət məsturaləri-nün başlarına *gün+əş* hərgiz qonmamış idi. (*Şühəd.XVI. 305a*); Ey yalan düşlərin iyəsi, ol *Günəş* ilən Aydan ki sağa səcdə eylədilər, mədəd istəgil, ta gəvrünə yetələr. (*Şühəd.XVI. 28a*);

-*ar*² şəkilçisi: Əmma fərzəndləri ata nəzərində Yusifi bir-birindən *qapar* idilər. (*Şühəd.XVI. 28a*); Yusifi can kipi *sevar* idilər, Bir-birindən anı *qapar* idilər. (*Şühəd.XVI. 28a*); Tərk edübən bilülərin ə m c ə k ə mər dəgülmüşdür. (*Bürhan.XIV. 32*);

-*cək*,-*çək* şəkilçisi: Feildən isim düzəlir. Tərk edübən bilülərin ə m c ə k ə mər dəgülmüşdür. (*Bürhan.XIV. 32*); Xatununun əvvəlki ərindən bir qızı var idi və bu qız bəqayət *gögcək* idi və xatun özi qarıb, qızını istər idi kim, öz ərinə verə. (*Şühəd.XVI. 49 b*);

-*k* şəkilçisi: Qədim yazılı abidələrin morfoloji quruluşunda -*k*, *kiçi*, böyü feillərinə artırılaraq düzəltmə sifət əmələ gətirmişdir. Məs.: Gözüüm yüzündə mö'ciz nəsnə gördi Ki, qılmış *kiçi* barmax bədr ayı şəq. (*Bürhan.XIV.199*); Qomadı hicrün yürogümdə rəməq, *Kiçi* barmağın qılalı ayı şəq. (*Bürhan. XIV.593*) və.s.

-*gə* şəkilçisi qeyri-məhsuldardır: İmam Hüseynün nahəqq qanı için əylə dərd-lüdü ki, ağlamağdan *özgə* hiç dəvası yoq və dustların köküsləri bu fikrdən əylə yarəlüdür ki, nalədən *özgə* hiç şəfası yoq. (*Şühəd.XVI.51b*);

-*ik*⁴ şəkilçisi: İmam Hüseyni şəhid etdi-lər, gög ağladı və hər günbatan çağı bu şəfəq qızıllığı ki, məğrib tərəfində *gözüdür*, ol gündən bərlü *gözüdür*. (*Şühəd.XVI.71a*); Kərbələdə-kilərin geyəsiləri qamu qanlı oldu və neçə gün onların gözinə gög bağlamış qan kimi *gözüdür* idi. (*Şühəd.XVI.71a*)

-*man*,-*mən* şəkilçisi: *yayman*, *qocaman*, *iyermen* (adam), *karaman*, *quduman* (quduz adam) və s.

Dövrün abidələrinin dilində düzəltmə zərflərin ən qədim formasına rast gəlirik. İndiki dilimiz üçün arxaikləşmiş -*m*⁴: yazın, güzün (yazın atlanır- ilxı yazda at olur. *Küz kəligi yayın bəlgülüg*- payızın gəlişi yaydan bəllidir. (MK, “Divan”)

Digər daşlaşmış zərf düzəldən -*qa*,-*ru*,-*qaru*,-*aru* şəkilçili sözlər obyekt seçdiyimiz mətnlərin dilində çoxdur. Məs.: *tışxaru*, *yokarı*, *taşra*, *tışra*, *dışxarı* və s.

Nümunə: Dəm olmadımı dəməndən ki, bir dəm ola anı, Neçə-neçə qapudan *taşra* həlqeyi-dər ola. (*Bürhan. XIV.22*); Yürəgümi yanban aç idüm içini, *Taşra* düşə qorxaram andağı əsrarı-çşq. (*Bürhan. XIV.57*); Bəs, çün məni yuyub qüsl və kəfəni edəsiz, həm bilə cənazə üstündə bu ev içində qəbrün qırağında qoyunuz və varınız *dışxarı* çıxınız. (*Şühəd.XVI.80b*)

Nəticə. Soz yaradıcılığı dilçiliyin müstəqil bölməsidir, özünün xüsusi tədqiqat predmeti ilə fərqlənir. Bu predmet söz yaradıcılığı strukturu və söz yaradıcılığının düzəltmə mənasından ibarətdir. Söz yaradıcılığı strukturu adı altında sözün

düzəltmə vasitələri, üzvlənən, motivləşən və formant hissəsi dərk edilir. Söz yaradıcılığı strukturunun tərkib hissələri arasında determinasiya münasibəti mövcuddur. Bu münasibəti qarşılıqlı konkretləşdirmə şəkli ilə düzəltmə əsası konkretləşdirir, kök və əsas, öz növbəsində, morfoloji göstəricilər vasitəsilə konkretləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədova A. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 304 s.
2. Məmmədov V. "Dastani-Əhməd Hərami" poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001, 132 s.
3. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, morfolojiya, Bakı: Elm, 1986, 132 s.

MƏNBƏLƏR:

1. Dastani-Əhməd Hərami. Bak: Şərq-Qərb, 2004, 118 s.
2. Qazi Bühranəddin. "Divan". Bakı: Azərəşr, 1988, 726 s.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: II cild. Bakı: Lider. 2004, 377 s.
4. Kışvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-qərb, 2004, 175 s.
5. Şeyx Səfi təzkirəsi ("Səlvəti-şəfa"nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı: Nurlan, 2006, 932 s.
6. Şühədanamə. Bakı: Elm, 2019, 681+334 s.
7. Fütuhüş-Şam (Şamın fəthi). Mətnin transfoneliterasiyası. Bakı, 2021, 673 s.

Açar sözlər: morfoloji, ismi, feili, etimologiya, inkişaf

Key words: morphological, noun, verb, etymology, development

Ключевые слова: морфология, существительное, глагол, этимология, развитие

Xülasə

Söz yaradıcılığı dilçiliyin müstəqil bölməsidir, xüsusi tədqiqat predmeti kimi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu predmet yeni yaranmış sözün strukturundan və onun semantikasından ibarətdir. Yeni yaranmış sözün strukturu dedikdə - onu düzəldən (meydana gətirən) vasitələrlə bərabər, onun üçlü fəzavi quruluşunu təşkil edən üzvləri, motivləri və formant hissələri də dərk edilir. Söz yaradıcılığı strukturunun tərkib hissələri arasında determinasiya münasibəti mövcuddur. Bu münasibəti qarşılıqlı konkretləşdirmə müəyyən edir - yəni şəkli ilə yeni söz düzəltmə əsası konkretləşdirir, kök və əsas isə, öz növbəsində, morfoloji göstəricilər vasitəsilə konkretləşir.

Söz yaradıcılığı sözün strukturunu yaratmaqla bərabər, düzəltmə sözün leksik mənasını da müəyyənləşdirir. Həmin mənanı formant və motivator kimi iki hissə ilə ifadə olunan leksik-struktur məna adlandırmaq olar ki, o da, kateqoriyal məna qismində çıxış edir. Bunu, öz növbəsində, kateqoriyal - söz yaradıcılığı adlandırmaq da olar. Struktur-leksik məna və kateqoriyal söz yaradıcılığı arasında adətən keçid məna sırası olur. Məna kateqorialara yaxınlaşır, bir qədər mücərrəd, bir qədər isə konkret məna formalaşır.

Azerbaijani literary language: word formation and phonetics, structure of the meaning of lexical and morphological word formation (based on materials of the XIII-XVI centuries)

Summary

Word creation, while creating the structure of the word, also determines the lexical meaning of the word. The lexical-structural meaning expressed by two components, the formant and the motivator, can be called lexical-structural meaning, which, in turn, falls under the category of categorical meaning. This, in turn, can be called categorical word creation. There is usually a transition in meaning between structural-lexical meaning and categorical word creation. Meaning approaches categories, becoming somewhat abstract and somewhat concrete.

Research shows that word historical development changes both formally and semantically. The semantic structure of the first word becomes terminal, and the binary semantics of the word, created later, is understood as its binary meaning feature. Current studies also suggest that when we talk about word creation, the formation of new words is aimed at the internal and external changes in the structure of words in the language's vocabulary.

Азербайджанский литературный язык: словообразование и фонетика, структура значения лексического и морфологического словообразования (на материалах XIII-XVI веков)

Резюме

Высокая или низкая продуктивность словообразовательных формантов измеряется их способностью в современную эпоху создавать меньше или больше слов, способностью добавлять к различному содержанию слова, способностью создавать различные смысловые оттенки». Обилие «арабо-персидских» слов в языке письменных памятников свидетельствует о том, что многие сложные слова, происходящие из этих языков, не выполняли функцию самостоятельных слов, а выполняли функцию морфологических показателей (формантов). Например, -*заде*, -*дар*, -*баз*, -*кеш*, -*дан*, -*кар* и т. д.

Необходимые морфологические показатели при создании новых слов в основном сохранили свои следы, сохранили свое значение и не утратили своего значения в выбранный период. Большинство обнаруженных сегодня формантов современного азербайджанского языка сохраняют свою актуальность и жизнеспособность. Сравнение приведенных нами случаев показывает, что деятельность словообразовательных средств пронизывает исторические эпохи. Другими словами, историческое развитие сделало эти инструменты более динамичными и активными.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova